

О. В. Волянська, кандидат соціологічних наук, доцент

ПРОБЛЕМА АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ: ФАКТОРИ ТА МЕХАНІЗМИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ

У сьогоденнішніх умовах значно більші ліберальних цінностей певний рівень індивідуальної агресії стає фактором не просто соціальної адаптації, а й виживання частини населення. Це веде до переоцінки ролі агресії як у соціальному, так і в психічному розвитку. І в цьому контексті важливу роль відіграє дослідження форм її прояву, до яких, зокрема, можуть належати критика, гумор, спроби побудувати кар'єру за рахунок виявлення недоліків своїх конкурентів, небажання заводити сім'ю, участь у протестних акціях, активна позиція в соціальних мережах. Стаття присвячена аналізу різних проявів агресії та агресивності підлітків як факторів та механізмів адаптації до соціокультурного середовища.

***Ключові слова:** агресія, адаптація, агресивність, підліткова агресія, деструктивна агресія, конструктивна агресія, соціалізація, агенти соціалізації.*

Актуальність проблеми. Підліткова агресія є предметом вивчення багатьох наукових дисциплін. Психологи і фізіологи вважають її характерною рисою перехідного віку, що виникає в результаті зміни гормонального фону, розвитку когнітивних процесів, інтелекту і здібностей. Для соціологів цікаво те, яких форм може набути підліткова агресія в процесі соціалізації.

Проблема агресії і агресивної поведінки в науці стає актуальною, коли суспільство переживає критичні періоди розвитку. За останні десятиліття актуальність даної теми лише зростає. Трансформація колишньої соціально-політичної системи, високий рівень протестних настроїв, війна на сході України, радикальна зміна цінностей і вимушена переорієнтація поведінки призвели до сплесків агресії, зростання насильства і злочинності, жорстокості людей у побутовій поведінці. У свою чергу, історичний аналіз літератури свідчить: поняття «агресія» і «агресивність», а тим більше пов'язані з ними визначення («агресивний» та ін.) мають оцінний, тобто історично і ситуаційно обумовлений характер [13]. По-перше, коли йдеться про агресію і агресивність, завжди мається на увазі (хоча і не завжди усвідомлюється) певна «норма агресивності». По-друге, ступінь агресивності, як і наявність або відсутність агресії як такої, оцінюється конкретним суспільством, тобто має відносний характер.

Як відомо, у соціалістичному суспільстві агресія розцінювалася явно як негативна властивість особистості. Відповідно на цьому і базувалися як

психологія, так і педагогіка. У західних країнах традиційно існували дещо інші уявлення: оцінка агресії залежала від її вираженості і спрямованості. У сьогоденних умовах значно більш ліберальних цінностей певний рівень індивідуальної агресії стає фактором не просто соціальної адаптації, а й виживання частини населення. Це веде до переоцінки ролі агресії як у соціальному, так і в психічному розвитку. І в цьому контексті важливу роль відіграє дослідження форм її прояву, до яких, зокрема, можуть належати критика, гумор, спроби побудувати кар'єру за рахунок виявлення недоліків своїх конкурентів, небажання заводити сім'ю, участь у протестних акціях, активна позиція в соціальних мережах.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Дослідженням проблеми агресії на фундаментально-теоретичному і прикладному рівнях займалися вчені різних шкіл та напрямів (Р. Ардрі, А. Бандура, А. Х. Басс, Л. Берковіц, Р. А. Берон, Д. Долорд, Д. Зільман, К. Лоренц, Н. Е. Міллер, Д. Тедеші, Р. Фельсон, С. Фешбах, З. Фрейд та ін.). Розробці практичної сторони агресії у підлітковому періоді присвячені праці ряду зарубіжних і вітчизняних науковців: К. Додж, М. Каплан, К. С. Лебединської, Ю. Б. Можгінського, А. Патерсон, М. М. Райської, А. І. Стаценко, Г. Е. Сухаревої, Р. Хусман та ін. Однак ґрунтовних досліджень агресивності в підлітковому віці та умов її подолання на сьогоденній день немає.

Мета даної статті – аналіз проявів агресії та агресивності підлітків як чинників і механізмів їхньої адаптації до соціокультурного середовища.

Виклад основного матеріалу. У науковій літературі прийнято розмежовувати поняття «агресія» (дія) і «агресивність» (властивість особистості, яка проявляється в готовності до агресивної поведінки). Таким чином, агресивність – це усвідомлювана чи неусвідомлювана якась схильність до агресивної поведінки; агресія – це форма поведінки, яка частково є соціальним навчанням (ЗМІ, однолітки, сім'я) і частково є наслідком агресивності (властивості особистості).

Більшість психологів сходяться на думці, що агресивність – це вроджена властивість кожної живої істоти, здатність до активності, спрямованої на задоволення своїх потреб. Позитивна сторона агресивності як здатності до активності – це ініціатива до подолання труднощів, боротьба за виживання, самовдосконалення. Негативного значення агресивність набуває тоді, коли через недоліки соціальної адаптації особа конфліктує з оточуючими, неадекватно засвоює і порушує моральні норми на шкоду іншим.

На думку Ф. В. Бассіна, відмінність понять «агресія» і «агресивність» веде до важливих наслідків: по-перше, не за всякими агресивними діями суб'єкта варто вбачати агресивність особистості, по-друге, агресивність людини не завжди проявляється в явно агресивних діях. Сама по собі агресивність не

робить суб'єкта соціально небезпечним, адже, з одного боку, існуючий зв'язок між агресивністю і агресією не є однозначним, а, з другого боку, акт агресії може не набувати соціально небезпечних та несхвалюваних громадськістю форм. Часто агресивність розуміють як «зловмисну активність». Однак сама по собі деструктивна поведінка «зловмисною» не є, такою її робить мотив діяльності, тобто ті цінності, заради досягнення і оволодіння якими активність розгортається. Зовнішні практичні дії можуть бути схожими, але їх «мотиваційні компоненти прямо протилежними» [4, с. 111].

Агресивність у різних осіб може мати різний ступінь прояву – від майже повної відсутності до граничного розвитку. Повна відсутність агресивності призводить до податливості, нездатності зайняти активну життєву позицію. Разом з тим надмірний розвиток агресивності на кшталт акцентуації починає визначати весь характер особистості, перетворює її в конфліктну, нездатну на соціальну кооперацію, а у своєму крайньому вираженні є патологією (соціальною і клінічною): агресія втрачає раціонально-виборчу спрямованість і стає звичним способом поведінки, проявляючись у невинуватій ворожості, злостивості, жорстокості, негативізмі.

Незважаючи на значні розбіжності щодо визначень агресії, А. А. Реан підкреслює, що, зважаючи на очевидність того, що люди часто втрачають контроль над собою, агресія – це поведінка, яка спрямована на заподіяння шкоди або збитку іншій живій істоті, що має всі підстави уникати подібного із собою поводження. Дане комплексне визначення включає в себе такі окремі положення:

- агресія є навмисним, цілеспрямованим заподіянням шкоди жертві;
- під агресією може бути розглянута лише така поведінка, що передбачає заподіяння шкоди або збитку живим істотам;
- жертви повинні мати мотивацію уникнення подібного із собою поводження [17, с. 8].

При цьому слід урахувати, що агресивна поведінка може бути як прямою, коли людина не приховує свою агресію від оточуючих, так і непрямою, коли агресія приховується під неприязню, ехидством або іронією. Пряма агресія проявляється різними способами, починаючи від висловлення погроз у бік співрозмовника і закінчуючи безпосередніми агресивними діями. Непрямою агресією людина чинить тиск на «жертву».

У літературі представлено досить велику кількість типів класифікації агресії. Так, виділяють два основних види агресивної поведінки:

- конструктивну агресію (відкриті прояви агресивних спонукань, реалізовані в соціально прийнятній формі, при наявності відповідних поведінкових навичок і стереотипів емоційного реагування, відкритості соціального досвіду і можливості саморегуляції та корекції поведінки);

– деструктивну агресію (прямий прояв агресивності, пов'язаний із порушенням морально-етичних норм, що містить елементи делінквентної або кримінальної поведінки з недостатнім урахуванням вимог реальності та зниженим емоційним самоконтролем) [9, с. 185].

В. Д. Менделевич зазначає, що умовно можна говорити про конструктивну і неконструктивну форми агресії (за термінологією Е. Фромма – доброякісну і злоякісну). Різниця перерахованих форм полягає в намірах, що передували прояву агресивності. При конструктивній агресії злий, злочинний умисел завдати кому-небудь з оточуючих шкоду відсутній, тоді як при неконструктивній – він є основою вибору саме даного способу взаємодії з людьми [12, с. 146].

Конструктивна форма агресії може бути названа також псевдоагресією. Е. Фромм описує в рамках псевдоагресивної поведінки ненавмисну, ігрову, оборонну, інструментальну агресію, агресію як самоствердження. Ненавмисна агресія може бути ознакою психопатологічного типу девіантної поведінки.

Найбільш визнаною є загальна для ряду концепцій схема, запропонована А. Бассом і А. Даркою: фізична агресія (напад); непрямая агресія (злобні плітки, жарти, вибухи люті, що проявляються в крику, тупанні ногами і т. д.); схильність до подразнення (готовність до появи негативних почуттів при найменшому порушенні); негативізм (опозиційна манера поведінки від пасивного опору до активної боротьби); образа (заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні та вигадані відомості); підозрілість у діапазоні від недовіри й обережності до переконання, що всі інші люди приносять шкоду або планують її; вербальна агресія (вираження негативних почуттів як через форму – сварка, крик, вереск, так і через зміст словесних відповідей – загроза, прокляття, лайка) [12, с. 151].

Агресивні прояви можуть бути: а) засобом досягнення певної мети; б) способом психологічної розрядки, заміщення блокованої потреби; в) самоціллю; г) способом задоволення потреби в самореалізації і самостверженні [12, с. 148].

У теоріях виникнення агресії у підлітків А. А. Реан виділяє дві основні тенденції. Ідеться або про переважно біологічний механізм, в якому підкреслюється роль нейрофізіологічних медіаторів і функціонального стану глибоких структур мозку, або на перший план висувається динамічна теорія агресивної поведінки, яка припускає, що основним механізмом агресії є патологічний особистісний розвиток, особливо в період життєвих криз [17, с. 6].

Для того щоб з'ясувати, чи відіграє вона роль фактора адаптації (або дезадаптації) в поведінці підлітків, необхідно було поділити два види – про-

дуктивну («конструктивну») і непродуктивну («деструктивну») агресію на типові форми їхнього прояву. Перша може проявлятися тоді, коли відсутній злий умисел завдати кому-небудь шкоду. У такому випадку агресивна поведінка зводиться до оборонних чи ненавмисних дій або до агресії як самоствердження. При неконструктивних агресивних діях умисел завдати кому-небудь шкоду є основою вибору агресивної поведінки як способу взаємодії. Агресія може бути направлена не тільки зовні, але і на власну особистість, що проявляється, як правило, суїцидальною поведінкою або самоушкодженням. Дитяча чи підліткова агресія мають свої особливості.

Досить часто агресивні вчинки підлітків, які потрапляють в поле зору правоохоронних та слідчих органів і вимагають у силу своєї незрозумілості та причинної необґрунтованості психіатричного аналізу, є наслідком особистісної кризи. Інтенсивний розвиток самосвідомості та самокритичності призводить до того, що дитина в підлітковому віці виявляє суперечності не тільки в навколишньому світі, а й у власному уявленні про себе.

Специфічні соціальні потреби підліткового віку пов'язані з процесом формування особистості. Це потреба в соціальній самоідентифікації, індивідуалізації, самоактуалізації (творчості), наявності близького друга, виборі життєвої стратегії. Проблеми реалізації цих потреб на мікросоціальному рівні пов'язані з характеристикою соціального оточення підлітка (сім'єю, школою, однолітками), на більш високому (макросоціальному) рівні – з особливостями соціокультурної ситуації, в якій формується особистість. Ідеться про економічну і політичну нестабільність, відсутність усталеної системи цінностей, глибинну диференціацію молоді за соціально-економічним статусом, динамічність соціальних процесів. Слід зауважити, що форма і характер цілераціональної агресії обумовлені когнітивними та оціночними факторами: силою спонукання до агресії, силою факторів, що гальмують дану поведінку, знанням конструктивного вирішення ситуації [3].

Тип переходу від дитинства до дорослості залежить від того, наскільки великим є розрив у нормах і вимогах, які пред'являє дане суспільство до дитини і дорослого. Там, де ці вимоги більш-менш одноманітні, розвиток протікає повільно і дитина досягає статусу дорослого поступово. В інших суспільствах норми поведінки дітей і дорослих різні й навіть протилежні. Дитячий вік вважається ігровим, вільним. Від дорослого ж очікують високого ступеня індивідуальної відповідальності. Від дитини вимагають послуху, від дорослого – ініціативи та самостійності. Іншими словами, чим вищий темп історичного розвитку, тим відчутніша різниця між поколіннями, тим складніше механізми трансмісії, передачі культури від старших до молодших, і тим більш перебірливими є відносини молодших до своєї соціальної та культурної спадщини [10, с. 12]. Сьогоднішній тип суспільства, за

визначенням Маргарет Мід, є префігуративним. Він передбачає, що міжпоколінна трансмісія культури – це не тільки інформаційний потік від батьків до дітей, а й зустрічна тенденція: молодіжна інтерпретація сучасної соціальної системи та культурна спадщина впливають і на старше покоління. Цим М. Мід пояснює і молодіжну «контркультуру». У даному випадку важливо зрозуміти конкретні соціально-вікові і міжпоколінні відмінності, які й «складають» конфлікт, що провокує прояв підліткової агресії.

Сучасний підліток живе у світі, складному за своїм змістом і тенденціями соціалізації. Це пов'язано, по-перше, з темпом і ритмом техніко-технологічних перетворень, що пред'являють до людей, що ростуть, нові вимоги. По-друге, з насиченим характером інформації, яка створює масу «шумів», що глибинно впливають на підлітка, у якого ще не вироблено чіткої життєвої позиції. По-третє, з екологічними і економічними кризами, які вразили наше суспільство, що викликає у дітей відчуття безнадійності та роздратування. При цьому у молодих людей розвивається почуття протесту, часто неусвідомленого, і разом із тим росте їх індивідуалізація, яка при втраті загальносоціальної зацікавленості веде до егоїзму. Підлітки більше інших вікових груп страждають від нестабільності соціальної, економічної і моральної, утративши сьогодні необхідну орієнтацію в цінностях і ідеалах, – старі зруйновані, нові не створені [22, с. 144].

Особистість дитини і підлітка формується не сама по собі, а в навколишньому оточенні. Особливо важлива роль малих груп, в яких підліток взаємодіє з іншими людьми. Перш за все це стосується сім'ї. Тому, говорячи про особливості агресії в підлітковому віці, необхідно враховувати той факт, що підліток росте в сім'ї, а сім'я майже завжди є основним фактором соціалізації, вона ж є головним джерелом живих прикладів агресивної поведінки для більшості дітей.

Становлення агресивної поведінки у підлітків – складний процес, у якому беруть участь багато факторів. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, а також засобами масової інформації. Діти навчаються агресивній поведінці як за допомогою прямих підкріплень, так і шляхом спостереження агресивних дій, намагаючись припинити негативні відносини між своїми дітьми, батьки можуть ненавмисно заохочувати ту саму поведінку, від якої хочуть позбутися. Наприклад, застосовуючи вкрай суворі покарання і не контролюючи заняття дітей, вони можуть виявити, що їх діти агресивні і неслухняні.

Численні дослідження показали, що для сімей, з яких виходять агресивні діти, характерні особливі взаємини між членами сім'ї. Подібні тенденції психологами описані як «цикл насильства» [1, с. 204].

Діти схильні відтворювати ті види взаємовідносин, які «практикують» їх батьки по відношенню один до одного. Підлітки, вибираючи методи з'ясування відносин з братами і сестрами, копіюють тактику вирішення конфліктів у батьків. Коли діти виростають і вступають у шлюб, вони використовують відрепетирувані способи вирішення конфліктів і, замикаючи цикл, передають їх своїм дітям за допомогою створення характерного стилю дисципліни. Схожі тенденції спостерігаються і всередині самої особистості (принцип спіралі). Достовірно встановлено, що жорстоке поводження з дитиною в сім'ї не тільки підвищує агресивність її поведінки у стосунках із однолітками, а й сприяє розвитку схильності до насильства в більш зрілому віці, перетворюючи фізичну агресію на життєвий стиль особистості [1, с. 206].

На становлення агресивної поведінки впливають ступінь згуртованості сім'ї, близькості між батьками і дитиною, характер взаємин між братами і сестрами, а також стиль сімейного керівництва. Діти, у яких у сім'ї сильний розлад, чий батьки відчужені і холодні, порівняно більш схильні до агресивної поведінки.

Як показують результати досліджень вчених, 92 зі 100 обстежених делінквентних підлітків росли у вкрай неблагополучній обстановці: 40 % росли в неповних сім'ях, у 11 % обоє батьків позбавлені батьківських прав, у 19 % найближчі родичі на момент обстеження знаходилися в місцях позбавлення волі. У 88 % батьківських сімей вихованців зазначалося зловживання спиртними напоями хоча б одним із батьків. Повна бездоглядність, безконтрольність поведінки з боку батьків, байдужість у подальшій долі підлітка зазначена в 76 % випадків [3, с. 130].

Поєднання несприятливих біологічних, психологічних, сімейних та інших соціально-психологічних чинників спотворює весь спосіб життя підлітків. Характерним для них стає порушення емоційних відносин з оточуючими людьми. Підлітки підпадають під сильний вплив підліткової групи, що нерідко формує асоціальну шкалу життєвих цінностей. Сам спосіб життя, середовище, стиль і коло спілкування сприяють розвитку та закріпленню девіантної поведінки. Таким чином, має місце негативний мікроклімат у багатьох сім'ях, який обумовлює виникнення відчуженості, грубості, неприязні певної частини підлітків, прагнення робити все на зло, усупереч волі оточуючих, що створює об'єктивні передумови для появи демонстративної непокори, агресивності й руйнівних дій [5, с. 121].

Підлітки отримують відомості про агресію також із спілкування з однолітками. Вони вчаться вести себе агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших дітей (наприклад, однокласників). Однак ті, хто дуже агресивний, швидше за все, виявляться пригнобленими більшістю в класі. З іншого боку, ці агресивні діти можуть знайти друзів серед інших агресивних однолітків.

В. В. Знаков у зв'язку із цим зазначає, що психічні властивості особистості, у тому числі і такі негативні, як агресивність, формуються під впливом соціального середовища. Для підлітка, як відомо, найбільш значущими елементами соціального оточення є групи однолітків у школі і на вулиці. Відповідно головні причини агресивної поведінки підлітка слід шукати в його міжособистісних відносинах з оточуючими, а також у типах соціальних норм, прийнятих у референтних для нього групах [8, с. 23].

Одне із найбільш спірних джерел навчання агресії – засоби масової інформації. Одна з небезпечних для духовно-моральної атмосфери суспільства традицій ЗМІ полягає в їхньому прагненні (заради високих рейтингів) експлуатувати негідні, руйнівні тенденції людської підсвідомості. Існує прямий зв'язок між злочинністю на екрані телебачення та вулиці. У результаті пропонованих інформаційних впливів суспільство все частіше зіштовхується з такими явищами серед молоді, як ослаблення здатності до самоконтролю за своєю поведінкою, активізація ірраціональної сфери свідомості, посилення садомазохістських схильностей. Дані соціологічних досліджень підтверджують наявність кореляційних зв'язків між названими явищами та зростанням інтенсивності інформаційних потоків відповідного змісту в ЗМІ.

На думку фахівців, зміст того, що молодь отримує в ЗМІ, є одним із найбільш травмуючих факторів телевізійного впливу на її психічний та фізичний стан. Головним чином це належить до насильства, яке надмірно демонструє телебачення. Як показують дослідження, постійний перегляд сцен насильства притупляє чутливість до агресії, зменшує значимість внутрішніх факторів, які її стримують, збільшує фактичні прояви агресивності в поведінці, формує неправильний образ соціальної реальності, що може стати основою подібних дій.

Отже, у підлітків один із головних шляхів формування агресивності – спостереження за агресією інших. Усі перераховані вище фактори повинні враховуватися батьками, педагогами, психологами та суспільством у цілому при взаємодії з підлітками, тому що агресії легше запобігти, ніж потім коригувати агресивну поведінку.

Згідно з рядом досліджень підліткової агресії сучасна ситуація виявила два основних варіанти пошуку адаптації підлітками, пов'язаних з агресивною поведінкою. Перший варіант – «бунт», «заколот» (у термінології Р. Мертона), пов'язаний з переживанням підлітком чималої кількості суб'єктивно значущих соціальних, психологічних та інших проблем, що не дозволяють йому повністю відповідати самооцінці або вимогам-очікуванням навколишнього середовища. У цьому варіанті поведінка визначається запереченням

пропонованих середовищем цілей діяльності і способів їх досягнення, а також нездатністю опанувати адаптивними типами соціальної дії. Другий варіант – оновлення середовища. Він пов'язаний із тим, що підліток, здатний до вироблення власних цілей діяльності і способів їх досягнення, виступає інноватором, рідко відразу приймається середовищем. Тоді він змушений використовувати агресивні форми поведінки для утвердження своєї правоти. «Оновлення середовища» – це помірно агресивна поведінка, мотивована прагненням привести оточення у відповідність зі своїми уявленнями про те, яким воно має бути. І в цьому контексті визначальним фактором є закладена в дитині на більш ранніх етапах розвитку система цінностей [13]. Д. В. Ольшанський порівнює цінності зі своєрідними маяками, що допомагають «помітити в потоці інформації те, що найбільш важливо (в позитивному або негативному сенсі) для життєдіяльності людини; це такі орієнтири, дотримуючись яких, людина зберігає свою визначеність, внутрішню послідовність своєї поведінки».

Експериментально виявлено два основних варіанти агресивної поведінки, за якими стоять різні варіанти розвитку емоційно-мотиваційного ядра особистості. Відкрита «деструктивна» агресія, що супроводжується внутрішньоособистісною ворожістю, не тільки фіксує соціальну дезадаптацію, але і заважає її подоланню. Навпаки, переважно непряма, «конструктивна» агресія, позбавлена внутрішньої ворожості, виявляється не тільки індикатором дезадаптації, а й інструментом її подолання, тобто фактором соціальної адаптації.

До індикаторів деструктивної агресії належить цілий комплекс чинників:

- персональний фактор (низький рівень виховання, неадекватно занижена самооцінка, висока імпульсивність, зловживання алкоголем, наркотиками, комп'ютерними іграми, готовність до ризику, обмежене почуття самозбереження);

- поведінковий фактор (поведінка, що створює перешкоди для оточуючих, вандалізм, безцільне проведення часу, прогули, слабка успішність у школі, ранні сексуальні контакти, приводи в міліцію, рання судимість);

- соціальний фактор (культ насильства в суспільстві, вплив ЗМІ, поведінка батьків, що відхиляється, низький соціально-економічний статус сім'ї, залежність від соціальної допомоги, зміна вихователів (вітчим, мачуха), сімейне і сексуальне насильство, друзі з поведінкою, що відхиляється) [13].

У контексті дослідження «Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації», проведеному в 2013 р. кафедрою соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за підтримки Харківської

облдержадміністрації¹, ми мали можливість провести порівняльний аналіз даних 2013 р. і подібного дослідження 1999 р. Це дозволило відповісти на цілий ряд практичних питань, а саме, чи змінюються з часом частота проявів підліткової агресії, форми її стримування і трансформації, гендерні особливості, агенти соціалізації та ін.

У ході дослідження були диференційовані індикатори агресивності (ворожість, спалахи гніву, дратівливість, недовіра) та агресії (участь у бійках, конфлікти з однолітками, приводи в міліцію та ін.), а також використовували загальноприйнятту в психології класифікацію агресивних реакцій за опитувальником Басса – Дарки, згадану вище.

Дані, отримані в ході аналізу результатів, дозволяють виділити кілька помітних тенденцій.

По-перше, рівень агресивності та проявів агресії у підлітків знизився порівняно з даними 1999 р. За даними дослідження 2013 р., спалахи гніву, дратівливості відзначають у себе 58 % респондентів, з них 17 % – часто. У 1999 р. кількість підлітків, які відзначали у себе подібні симптоми, становила 89 %. Якщо у 1999 р. кількість тих, хто «час від часу бере участь у бійках», складала 39 %, а тих, хто робить це «часто і дуже часто», – 11 %, то в 2013 р. – 31 % і 8 % відповідно (рис. 1).

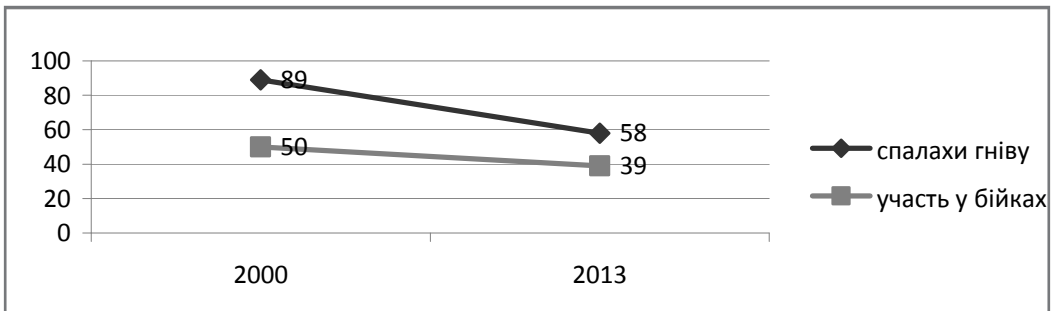

Рис. 1. Показники агресивності та агресії (в % до тих, хто відповів)

По-друге, кількість підлітків, схильних до прояву неконструктивної спонтанної агресії, є незмінною в масивах даних різних років і становить близько 3 % (рис. 2).

¹ Протягом дослідження 1999 р. було опитано 1274 підлітки, під час дослідження 2013 р. – 1899 підлітків віком від 12 до 17 років, що мешкають у місті Харкові. Вибіркова сукупність обох досліджень репрезентує генеральну сукупність за такими критеріями, як вік, стать, район міста, де респондент мешкає під час опитування, та вид навчального закладу.

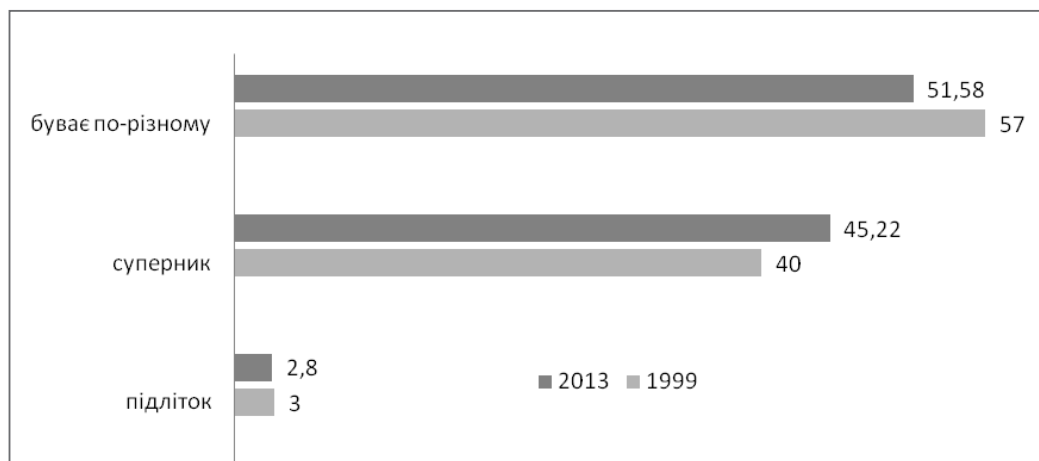

Рис. 2. Хто є ініціатором бійки? (у % до тих, хто відповів)

Прояви різних форм агресії обумовлені як віковими, так і статевими особливостями. У юнаків-підлітків усі показники агресії виражені набагато сильніше, ніж у дівчат, агресія яких в основному існує потенційно – у формах страху чи залежності. Агресивність юнаків виявляється як тенденція чи реальність поведінки. У юнаків-підлітків переважає пряма фізична і вербальна агресія; на відміну від них, у дівчат переважає непряма вербальна форма агресії. Дані дослідження Л. М. Семенюк свідчать про те, що всередині підліткового віку як у хлопчиків, так і у дівчат існують вікові періоди з більш високим і більш низьким рівнем прояву агресивної поведінки. Так, встановлено, що у хлопчиків є два піки прояву агресії: 12 років і 14–15 років. У дівчат також виявляються два піки: найбільший рівень прояву агресивної поведінки відзначається в 11 і в 13 років [20, с. 23].

По-третє, як виявило наше дослідження, найчастіше стан агресивності відчувають дівчата, ніж юнаки. При цьому агресія (дія) частіше властива юнакам, ніж дівчатам. Іншими словами, дівчата значно частіше переживають гнів і роздратування, але не виявляють їх зовні у вигляді агресивних дій; юнакам, навпаки, у більшому ступені властива агресивна поведінка, яка часто не має внутрішніх емоційних мотивів. Так, у групі тих, хто часто і дуже часто переживають гнів і роздратування, 71 % складають респонденти жіночої статі і 29 % – чоловічої. Серед тих, хто часто і дуже часто беруть участь у бійках, 77 % – це юнаки і 23 % – дівчата.

Агресія більшості дівчат обумовлена частіше тільки особистими мотивами, серед яких «особиста образа» (42 %) і «помста (дати здачі)» (31 %) (рис. 3).

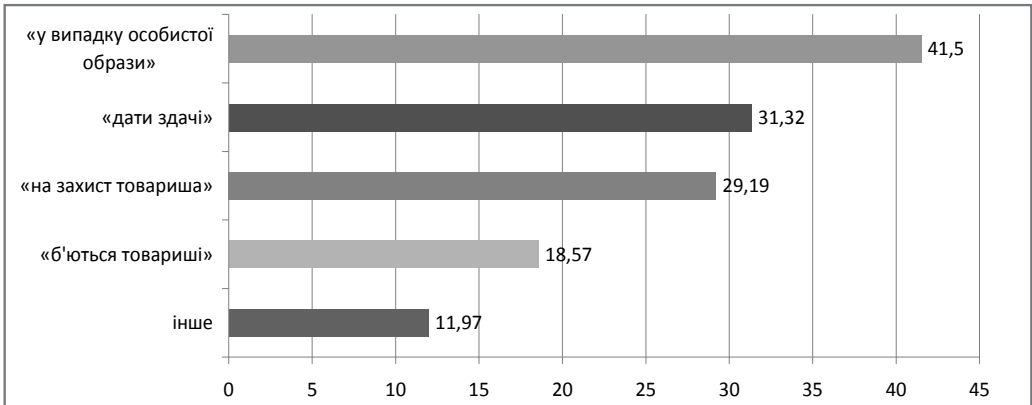

Рис. 3. Причини участі в бійці дівчат (у % до кількості тих, хто відповів)

Юнаки, беручи участь у бійці, керуються рівною мірою як особистими, так і груповими інтересами. Розподіл причин агресії в порядку зменшення їх значимості для юнацької аудиторії виглядає таким чином: «особиста образа» (54 %), «на захист товариша» (41 %), «дати здачі» (39 %), «б'ються товариші, і їх потрібно підтримати» (31 %) (рис. 4).

По-четверте, чим старші підлітки, тим вищий їх рівень агресивності. Число тих, хто відзначають у себе напади злості, у 11 класі становить 68 %, в той час як аналогічний показник серед учнів 9 та 7 класів – 58 % і 52 % відповідно. Зворотна картина спостерігається в проявах фізичної агресії, яка в її найбільш поширених формах, зокрема таких, як участь в бійках, навпаки, з віком знижується (рис. 5).

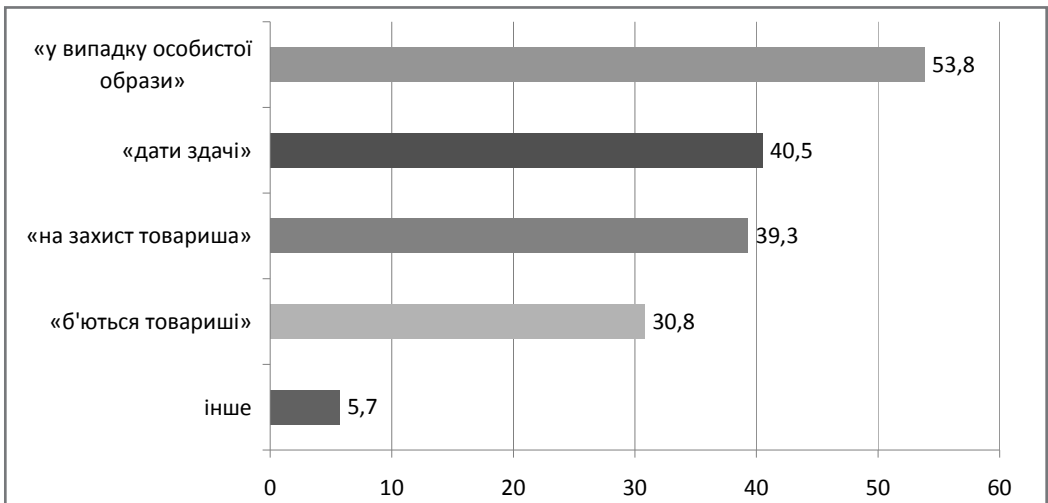

Рис. 4. Причини участі в бійці юнаків (у % до кількості тих, хто відповів)

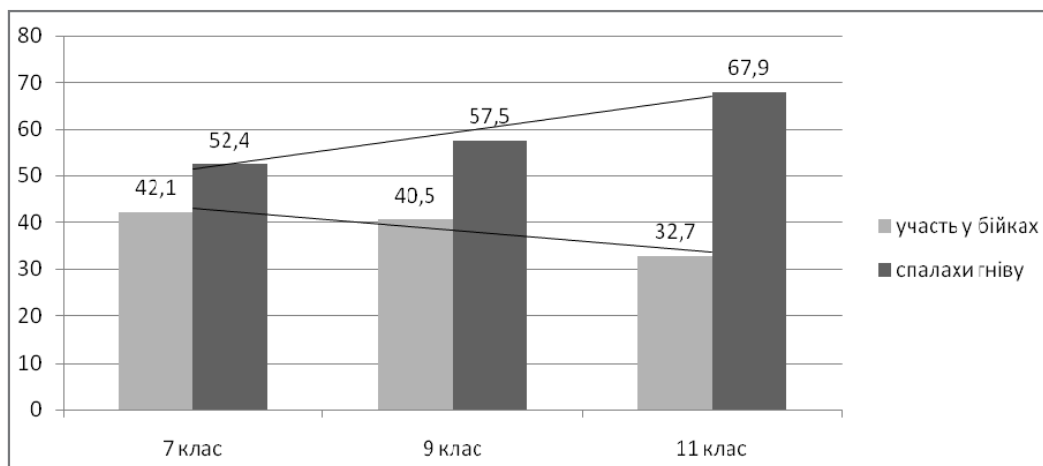

Рис. 5. Показники агресивності та агресії підлітків залежно від класу навчання (у % до тих, хто відповів)

Що стосується причин агресивної поведінки, то одинадятикласники рідше беруть участь у бійках у зв'язку з особистою образою: 44 % тих, хто навчається в 11 класі, в порівнянні з 51 % семикласників (рис. 6); одинадятикласники рідше є ініціаторами бійки (53 % і 58 % відповідно).

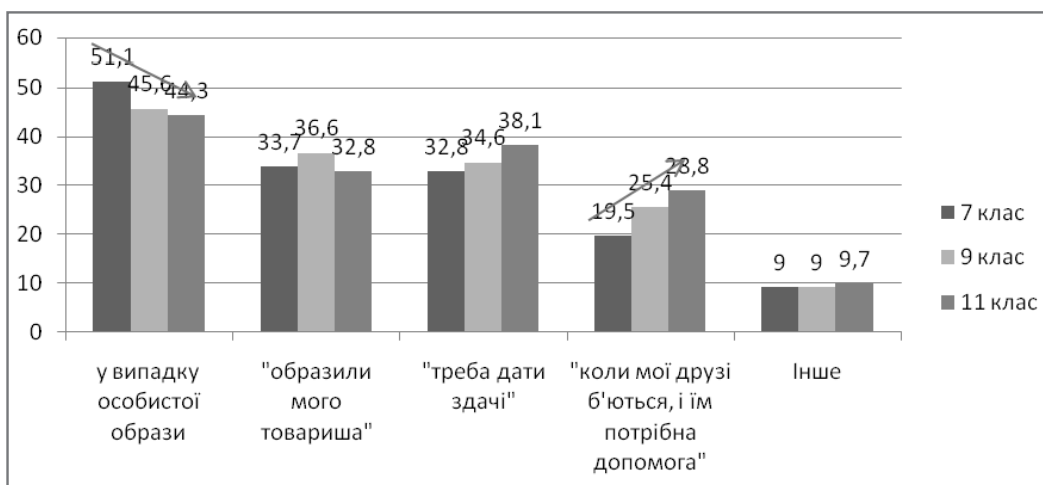

Рис. 6. Причини участі в бійці залежно від класу навчання (у % до тих, хто відповів)

Виникає питання, в які форми трансформується зростаюча з віком внутрішня агресивність підлітків, якщо знижується кількість бійок, у ході яких

її можна швидко погасити. Відповідь на це питання ми знаходимо в оцінках форм поведінки в конфлікті. Якщо з віком фізична агресія (наприклад, участь у бійках) зустрічається рідше, то вербальна агресія стає більш поширеною. Агресія, яка трансформується, актуалізується в таких формах, як негативізм і конфліктність. Прикладом є те, що кількість конфліктів з учителями в 11 класі на 3 % вище, ніж в 9 класі, та на 17 % вище, ніж в 7 класі (рис. 7). Іншими формами поведінки, пов'язаними з агресією, є, наприклад, обман, схильність до ризику і відсутність емпатії.

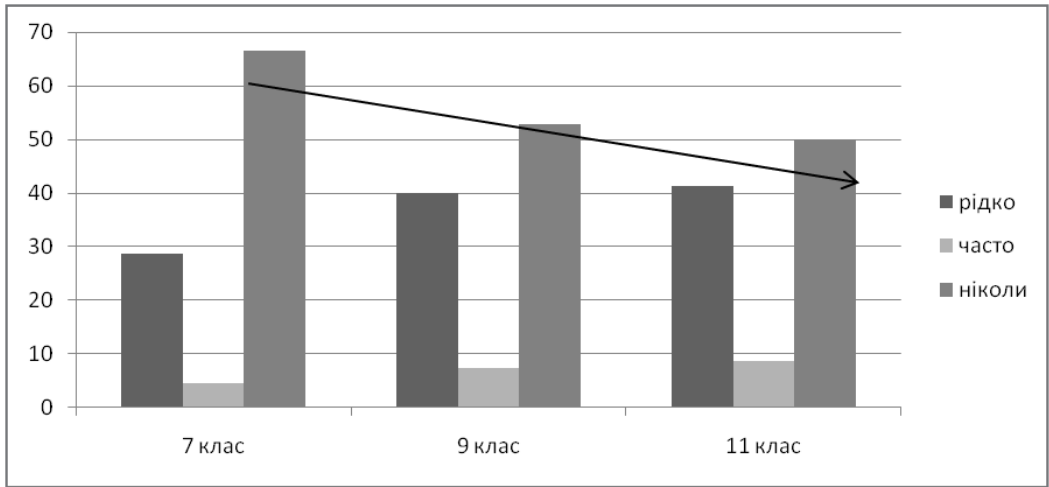

Рис. 7. Розподіл позитивних відповідей респондентів на запитання «Як часто у Вас бувають конфлікти з вчителями?» (у % до тих, хто відповів)

Висновки. Результати, отримані в ході дослідження, у цілому підтверджують гіпотезу про те, що агресивна поведінка пов'язана з соціальною адаптацією і виступає як один з її соціально-психологічних факторів. Дані про взаємозв'язок віку і агресивності/агресії (як внутрішньої, так і зовнішньої її форм) указують на більш високий адаптивний потенціал більш старших підлітків у порівнянні з молодшими. Набутий до 11 класу соціальний досвід дозволяє підліткам з нормальною адаптацією пригнічувати і трансформувати зростаючу агресивність у більш конструктивні моделі поведінки або (як один із варіантів) змінювати форму агресії. Наприклад, використовувати вербальну агресію замість фізичної. Таким чином, агресія виступає як фактор-ознака соціальної дезадаптації і одночасно як фактор-механізм її компенсації.

Дані проведеного дослідження фіксують постійну тенденцію до зниження рівня агресії й агресивності підлітків за останні десять років, при тому

що відсоток підлітків, схильних до невмотивованої деструктивної агресії, залишився незмінним. Даний факт, на наш погляд, має більшою мірою соціальну обумовленість.

Соціальні причини підліткової агресії сьогодні, як і десять років тому, зводяться до впливу сім'ї, однолітків, системи освіти і засобів масової інформації. Зміни, які відбулися за цей час, стосуються всіх вищезгаданих агентів соціалізації, але більшою мірою вони пов'язані з лібералізацією цінностей, а також зміною форм і видів спілкування, розширенням інформаційного простору у зв'язку з посиленням ролі Інтернету. Соціальні мережі відіграють у процесі соціальної адаптації все більшу роль, пропонуючи вирішення багатьох психологічних підліткових проблем, таких як самоактуалізація, потреба в теплих дружніх відносинах, вибір життєвої стратегії, схвалення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бандура А. Подростковая агрессия / А. Бандура, Р. Уолтерс. – М. : Фимита, 2000. – 512 с.
2. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия, контроль / Л. Берковиц. – М. : Академия, 2001. – 512 с.
3. Волянская Е. В. Социокультурная детерминация подростковой агрессии / Е. В. Волянская, В. Е. Пилипенко, Е. В. Сапелкина. – Киев : ПЦ «Фолиант», 2004. – 174 с.
4. Ганова Л. А. Феномен агрессивности и особенности личности / Л. А. Ганова // Вопросы общей и дифференциальной психологии : сб. науч. тр. – Кемерово, 1998. – Вып. 2. – С. 108–115.
5. Гуггенбюль А. Зловещее очарование насилия. Профилактика детской агрессивности и жестокости и борьба с ними / А. Гуггенбюль. – СПб. : Питер, 2000. – 298 с.
6. Ениколопов С. Н. Некоторые проблемы психологии агрессивного поведения детей / С. Н. Ениколопов // Социал. и клин. психиатрия. – 2002. – № 2. – С. 40–45.
7. Змановская Е. В. Девиантология. Психология отклоняющегося поведения : учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2003. – 360 с.
8. Знаков В. В. Понимание асоциальными подростками ситуаций насилия и унижения человеческого достоинства / В. В. Знаков // Вопр. психологии. – 1989. – № 3. – С. 20–27.
9. Калинина Е. А. Агрессия и агрессивность у подростков 14–15 лет / Е. А. Калинина // Обществ. науки и современность. – 1993. – № 3. – С. 183–190.
10. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 256 с.
11. Копейко Я. Ю. Гендерные аспекты агрессивности / Я. Ю. Копейко // Психология XXI века : тез. Междунар. межвуз. науч.-практ. студ. конф. – СПб., 2000. – С. 30–31.

12. Можгинский Ю. Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм / Ю. Б. Можгинский. – СПб. : Питер, 1999. – 220 с.
13. Ольшанская Е. В. Подростковая агрессия как фактор социальной адаптации : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Е. В. Ольшанская ; Моск. гос. лингв. ун-т. – М., 2000. – 135 с.
14. Орлова Л. Ю. Методическое пособие по составлению и реализации программы индивидуальной помощи и поддержки проблемных школьников / Л. Ю. Орлова. – СПб. : ЛОИРО, 2006. – 150 с.
15. Паренс Г. Агрессия наших детей / Г. Паренс. – М. : Форум, 1997. – 206 с.
16. Підліток у великому місті: фактори та механізми соціалізації : кол. моногр. / Л. Г. Сокурянська, В. Л. Арбеніна, О. Б. Зінчина, А. М. Ніколаєвська. – Х. : Вид. центр Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна, 2000. – 207 с.
17. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А. А. Реан // Психол. журнал. – 1996. – № 5. – С. 3–18.
18. Реан А. А. Гендерные различия структуры агрессивности у подростков / А. А. Реан, Н. Б. Трофимова // Актуал. проблемы деятельности практ. психологов. – 1999. – № 3. – С. 6–7.
19. Румянцева Т. Г. Агрессия и контроль / Т. Г. Румянцева // Вопр. психологии. – 1992. – № 6. – С. 35–40.
20. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции / Л. М. Семенюк. – М. : Академия, 1996. – 125 с.
21. Фельдштейн Д. И. Психологические проблемы формирования нравственных качеств личности в подростковом возрасте / Д. И. Фельдштейн ; под общ. ред. А. М. Богоутдинова ; М-во нар. образования Тадж. ССР, Тадж. гос. ун-т им. В. И. Ленина. – Душанбе : Ирфон, 1969. – 98 с.
22. Фурманов И. А. Детская агрессивность / И. А. Фурманов. – М. : Юнити, 1996. – 192 с.

ПРОБЛЕМА АГРЕССИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ: ФАКТОРЫ И МЕХАНИЗМЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ

Волянская Е. В.

В сегодняшних условиях значительно более либеральных ценностей определенный уровень индивидуальной агрессии становится фактором не просто социальной адаптации, но и выживания части населения. Это ведет к переоценке роли агрессии как в социальном, так и в психическом развитии личности. В этом контексте важную роль играет исследование форм ее проявления, к которым, в частности, могут относиться критика, юмор, попытки построить карьеру за счет выявления недостатков своих конкурентов, нежелание заводить семью, участие в протестных акциях, активная позиция в социальных сетях. Статья посвящена анализу различных проявлений агрессии и агрессивности подростков как факторов и механизмов их адаптации к социокультурной среде.

Ключевые слова: агрессия, адаптация, агрессивность, подростковая агрессия, деструктивная агрессия, конструктивная агрессия, социализация, агенты социализации.

THE PROBLEM OF AGGRESSIVE BEHAVIOR OF ADOLESCENTS: FACTORS AND MECHANISMS OF SOCIALIZATION

Volianska O. V.

In today's environment is much more liberal values of a certain level of personal aggression becomes a factor not only of social adaptation, but also the survival of the population. This leads to a reassessment of the role of aggression in social and mental development. In this context, an important role is played by the study of forms of its manifestation, which may relate in particular criticism, humor; trying to build a career by identifying shortcomings of its competitors, the reluctance to start a family, participation in protests, an active position in social networks.

The purpose of this article is analysis of aggression and aggressiveness of teenagers as the factors and mechanisms of their adaptation to the socio-cultural environment.

Experimentally found two main options for aggressive behavior, which are different versions of emotional and motivational core personality. Open «destructive» aggression, accompanied by internal personal hostility, not only captures social exclusion, but also hinders its overcoming. Conversely, mostly indirect, «constructive» aggression deprived inner hostility is not only an indicator of exclusion, but also a tool to overcome, that is a factor of social adaptation.

Indicators destructive aggression belongs to a range of factors:

- personal factors (low level of education, inadequate low self-esteem, high impulsivity, alcohol abuse, drugs, computer games, willingness to take risks, limited sense of self);*
- behavioral factors (behavior that creates obstacles for others, vandalism, aimless pastime, absenteeism, poor performance in school, early sexual contact, criminal records, early conviction);*
- social factors (the cult of violence in society, the influence of the media, deviant behavior of parents, low socioeconomic status families dependent on social assistance, changing caregivers (stepfather, stepmother), family and sexual violence friends with behavioral deviant).*

In the context of the study «The teenager in a big city: factors and mechanisms of socialization», held in 2013 by the Department of Sociology of Karazin Kharkiv National University with the support of Kharkiv Regional State Administration we were able to conduct comparative analysis of 2013 and the same study of 1999 year. It is possible to respond to a number of practical questions, such as whether the frequency change with time displays forms of teenage aggression, gender characteristics, agents of socialization and more.

The study was differentiated indicators of aggression (hostility, outbursts of anger, irritability, mistrust) and aggression (participation in fights, conflicts with peers, criminal

records, etc.), as well as used in conventional classification of psychology aggressive responses on the questionnaire Bass –Darki.

The results obtained in the study generally support the hypothesis that aggressive behavior associated with social adaptation, and serves as one of its social and psychological factors. Data on the relationship of age and aggressiveness / aggression (both internal and external of its forms) indicate a higher adaptive potential of older adolescents than younger. Gained 11 class social experience allows teenagers with normal adaptation to suppress and transform the growing aggressiveness in a constructive behaviors, or (as an option) change the form of aggression. For example, use verbal aggression rather than physical. Thus, aggression acts as a factor of social exclusion and feature both a factor mechanism of compensation.

These permanent record of the research tends to reduce aggression and aggressiveness of adolescents in the last ten years, despite the fact that the percentage of teenagers who are prone to unwarranted destructive aggression remained unchanged. This fact is of great social conditionality.

Social causes of teenage aggression today as ten years ago, reduced to the influence of family, peers, education and media. The changes that occurred during this time, dealing with all the above-mentioned agents of socialization, but mostly they involve liberalization of values and changing forms and types of communication, expanding information space due to the growing role of the Internet. Social networks play in the process of social adaptation increasing role, offering solutions to many teenage psychological problems such as self-actualization, the need for warm friendly relations, the choice of life strategies approval.

Key words: aggression, adaptation, aggressiveness, adolescent aggression, destructive aggression, constructive aggression, socialization, agents of socialization.

